

HÜSEYİN RAHMİ ROMANLARINDA KADIN TIPLERİ

Dr. MEDİHA BERKES

Hüseyin Rahminin kırkı aşan romanlarında yaşayan sayısız kadın tipleri vardır. Hiç evlenmemiş ve annesini küçük yaşta kaybetmiş olan muharririn bunca kadın tipini bu kadar yakından tanımasına hayret edilir. Genç ihtiyar, okumuş, cahil, iyi ahlâklı mütecessis, kıskanç, budala, zeki, mutaassıp olan bu kadınlar kısa bir yazının hudutları içine sığmayacak kadar kalabalıktırlar. *Tesadüfte* mahalle kavgası yapanlar; kocası evleniyor evhamına kapılarak rasgele gittiği bir düğün evinde düşüp bayılan Hürmüz, eline geçenleri soyup soğana çeviren, para karşısında bütün insanlık duyguları eriyen kurnaz büyücü kadın; *Hayattan Sayfalar da*. ıskatçılıkla geçinen, kızının doğurduğu gayri meşru çocuğu boğan Sabiye; *Billur Kalple* çocukların midesini abur cuburla dolduran mütecessis, dedikoducu dadı; on parmağında on hüner, becerikli, eli maşalı, kara kuru sırım gibi Hüsnüye; kocasının ne yaptığını öğrenmek için gece gündüz mani kitabı, iskambil falı açan sinirli kadın; *Muhabbet Tılsımı'nda* her sözden kendi güzelliği lehine mana çıkararak, yaşı bir türlü otuzdan yukarı çıkmayan ellilik kalfa; *Şipsevdi'de* Meftun Beye Köftün Bey diyen, bir çok romanlarda hep aynı tipte olarak gözüken akli incir çekirdeğini doldurmayan zenci bacı, kıskanç, acuze veya gençlik güzellik iddiasında kaynanalar bu romanlardaki kadın tiplerinden ancak bir kaç tanesidirler.

İlk bakışta karmakarışık gözüken bu kalabalığa biraz dikkat edilirse memlekette yer alan inkilâbın kadınlar üzerindeki tesirini, kadınların tahsile başladıkları zamandan hayata atılışlarına kadar geçen bütün safhaları görmek kabil olur. Muharrir yarım asırlık bir devir zarfında kadının tekâmül yolunu adım adım takip etmiştir. Onların cemiyet hayatına girerken karşılaştıkları güçlükleri, mücadelelerini, çok defa yenilerek sukuta veya intihara sürüklendiklerini, bazan da tesadüfün yardımıyla veya kendi iradeleriyle kendilerini kurtarıp cemiyete faydalı insanlar haline geldiklerini anlatmıştır.

Hüseyin Rahmiden önceki devirde kadınlar okutulmuyordu. Onların öğrendiği en mühim bilgi namus ve iffetin değeri idi. Kocaları ebeveynleri tarafından seçilir, onlar da itiraz etmeyi düşünmezler: "siz nasıl münasip görürseniz,, diye cevap verirler, kocalarını allah tarafından kendilerine nasip edilmiş birer kısmet olarak kabul ederlerdi. Fazla bilgileri olmadığından fazla istekleri de yoktu. *Tutuşmuş Gönüller'de* bir annenin söylediği gibi, kızken tekir kediyi karşlarına alıp mangal başında fıstık üzüm yiyerek günlerce avunurlar, sokağa çıkmayı düşünmezlerdi.

Sonraları devir değişmeye başladı. Artık Avrupa'daki kadınların durumunu öğrenen babalar kızlarını cahil bırakmak istemiyorlardı. On dokuzuncu asrın sonlarında kadınlar henüz hayata bir adım bile atmış değillerdi. Bütün çalışma sahaları onlara kapalı idi. Zarurete düşen tahsilli bir kız hiç bir iş göremez, aile ve izdivaç dışında namusuyla hayatını kazanamazdı. Bu halin sebep olduğu bir faciayı muharrir ilk romanlarından biri olan ve öteki eserlerine benzemeyen *İffet* (1888) de romantik bir üslûp ile anlatır.

Şakir Efendi isminde bir Macar mühtedisinin kızı olan İffet, Fransız mektebinde okumuş, her türlü el işleridde marifetli, çok zeki ve müstesna güzellikte bir kızdır. Babanın ölümünden sonra hazır paralan tükenen, eşyalarını satan bu aile derin bir sefaletе düşer. İffete her bakımdan lâyıık olan nişanlısı Lâtif, fakir bir memur olduğundan bu sefaleti ortadan kaldıramıyordu. Nişanlı uzun zaman sürecek bir iş için İzmir'e gidince vaziyet büsbütün kötüleşir. Aç kalan kardeşlerin komşuların bostanından hıyar çalmaları mahalle halkının insafsızca dedikodularına sebep olur. Zaten İstanbulun bir kenarındaki bu fakir halk kendilerine hiç benzemeyen bu düşkün aileyi hiç anlamıyor ve sevmiyordu. İffet kadar bilgili bir erkek, ailesini geçindirecek parayı kolaylıkla kazanabilirdi. Fakat İffet aciz ve çaresizlik içinde kıvrılmaktan başka bir şey yapamıyordu. O, ancak göz nuru dökerek ortaya koyduğu el emeğini pek ucuz bir fiyatla bohçacı kadınlara satıyor, fakat bu geçimlerine yetmiyordu. O devirde güzel kızların para kazanabilmeleri için izdivaç dışında ancak bir tek yol vardı.

Bu işle meşgul kadınlar iffeti iğfal etmeye çalışırlar. Annesinin daimi hastalığı, ailesinin açlığı genç kızın mukavemetini zayıflatmışın Bu sefalet hayatında güzel bir kız için namuslu kalmak kolay değildir. Bir gün kapının altından altılmış güzel bir zarf ve içinde para çeki bulur. Bunu yazan adam İffeti her nasılsa bir kere gittiği Gökşuda görmüş ve pek beğenmiştir. İffet ne yaptığını bilmez bir halde annesine bir yalan uydu-rarak bu paralarla Beyoğlundan güzel kumaşlar alır ve kendisine şık elbiseler diker. Fakat tam bohçacı kadın gelip te onu götürmek iste-diği zaman derin bir vicdan azabına düşerek hastalanır, vücudunu yak-malarından korkuyormuş gibi süslü elbiselerini yırtarcasma üzerinden çıkarıp atar. O, hem namus ve iffet telâkkisine büyük iman ile bağlıdır, hem de nişanlısını çok sever. Bu azap kısa bir zamanda İffeti ölüme götürür. İş işten geçtikten sonra Lâtif gelir, vaziyeti öğrenince aklını kayeder. İffetin arkasından annesi ve nişanlısı da ölürler. Hüseyin Rah-mi romanlarında devrin cihaletine kurban giden, hayat mücadelesinde tamamiyle mağlûp olup fakat ahlâkan sukut etmiyerek ölüme sürüklenen kadınların birincisi İffettir.

Yirminci asrın başlarında içtimaî değişikliklerin tesiri genişlemiş, kızlara mahsus mektepler açılmıştır. Halâ bir çok mutaassıplar nazarında kızını okutmak fena bir şeydir. Kız kısmı okuyup ta ne olacak,

âşıklarına mektup mu yazacaklar? çok bilmiş kızlardan hiç hayır gelirmi?.. Fakat yeni neslin okumuş erkekleri artık böyle düşünmüyorlar. Onlar analarının seçtiği cahil ve görgsüz kızlarla değil, okumuş kızlarla evlenmek istiyorlar. Bunu sezenler de kızlarını iyi yetiştirmeye, onlara okuma yazma, müzik, Fransızca öğretmeye başlamışlardır. Henüz kadınların hayata atılması fikri yok. Onlar evvelâ okumuş erkeklere lâıyk eş olmak üzere yetiştiriliyorlar. Bu hal bir çok yeni proplemlerin ve güçlüklerin ortaya çıkmasına sebep olur. Gözü kapalı kızları evde muhafaza ederek görücü ile evlendirmek kolaydı, lâkin okumuş kızlar bir çok yeni fikirler ediniyor, aşk ve alâkanın ne demek olduğunu öğreniyor, bir çok şeyler istiyorlardı. Cemiyet son derecede katılmış ve mübalâğalanmış olan namus ve iffet taassubundan hiç bir şey değiştirmiyor, analar babalar çocuklarını kendi arzularına göre elendirmek hakkından bir zerresini bile fedaya yanaşmıyorlar.

Sevda peşinde'de (1910) Ayninur orta halli bir ailenin kızıdır. Onun çok güzel olduğunu bilen annesi zengin bir kocaya satabilmek için mevcut meziyetlerine bir tane daha ilâve olunsun diye kızını mektepte okutur. O da devrin bir çok ana ve babalan gibi tahsilin üste geyilen elbise cinsinden satıhta kalacak bir şey olamayıp kızın manevi hayatında derin değişikliklere yol açacağını hesaplayamaz. Ayninur kalfaların nezareti altında mektebe gidip gelirken güzel bir mektepli delikanlıya aşık olur. Çocuk her gün onun yolunu bekler. Fakat bu sevdanın bakışmaktan öteye gitmesine imkân olmadığından birbirlerinin adlarını bile öğrenemez, kız mektepten çıkınca da birbirlerinin izlerini kaybederler. Annesi Ayninuru eve kapamıştır. Onun bütün emeli "emaneti kazasız belâsız yerine teslim etmek,, tir. Görücüler birbirini takip eder. Kız getirilen erkek fotoğraflarına sevgilisine raslamak ümidiyle bakar. Nihayet annesi onun fikrini bile sormadan, ağlamalarına kulak asmadan zengin bir adama verir: "Ayninuru tellediler pulladılar bir ham halatın kollarına attılar,,,

Ayninur kocasını hiç sevmez, bir de çocukları olur. Bir gün genç kadın eski sevgilisi ile karşılaşır. O da kendisini hâlâ aynı şiddetle sevmektedir. Ayninurda aşk ile namus ve evlât sevgisi çarpışmaya başlar. İradesiyle uzun ve yorucu mücadelelere giren kadın nihayet aşka mağlûp olur. Ayninur bu sefer de şiddetle vicdan azabı çeker, çocuğuna acır, diğer taraftan da kaba tehditler savuran kocasının günün birinde her şeyi öğrenip sevgilisini öldürmesinden korkar. Halbuki koca karaktersiz bir adamdır. Bu güzel kadını büsbütün elinden kaçırmaktansa onu başkasiyle paylaşmaya razıdır. Bu vaziyet nihayet Ayninur için tahammül edilmez bir işkence halini alır. Başka bir çıkar yol bulamayan kadın kendisini Heybeli'den denize atarak intihar eder. Onu ciddi bir aşk ile seven delikanlı da Ayninuru takip eder.

Bu hâdise üzerine büyük dedikodular kopar, herkes bir türlü söyler. Bir çoğu günahını hayatiyle ödeyen bu kadını namussuzluğundan dolayı ayıplar, kimisi de gençliğine, güzelliğine acır. Fakat biz an-

larız ki Ayninurun akıbetinden mesul olanlar onu zorla veren anasıyla parasına güvenerek alan ve tehditlerle esareti altında tutmaya çalışan kocasıdır. Altı ay sonra kocası düğün ve dernekle daha genç ve daha güzel bir kız alır. Bazıları onun bu kadar erken evlenmesini hoş görmez, ikinci kadının da aynı akıbeta uğrayabileceğini düşünürler. Fakat ne ziyarı var? Onda para varken, aileler de kızlarını satmakta devam ederlerken ikincinin de kanına girecek olursa bir üçüncüsünü alabilir.

Ayninur kızlarda tahsilin başladığı, fakat manasının anlaşılmadığı, kızlarda yeni fikirlerin belirdiği, fakat bu fikirlerin dikkate alınmadığı bir İntibaksızlık devrinin kurbanıdır. Onun tahsili kendisine fayda yerine zarar getirmiştir. Fakat aynı devirde tesadüfün lütfüne uğramış çiftler de yok değildi. Dikkate değer bir surette aynı senede yazılmış *Kuyruklu Yıldız Altında bir İzdivaçta* böyledir.

Zamanın ediplerinden âlim taslağı İrfan Galip bütün fikirlerini frenk kitaplarından aldığından memleketinden, ailesinden, her şeyinden şikâyetçi idi. Evlenmek hususunda da çok bedbindi. Kimi alacaktı? "mezarlıklarda çömelerek bezden paça bağlarını göstere göstere simit, akide şekeri yiyen Hanım kızları mı? „ İrfan Galip o sıralarda dedikodusuyla şehri saran kuyruklu yıldız hakkında konferanslar vermek üzere mahallenin kadınlarını Aksaraydaki evine davet eder. Bir gün ona tanımadığı bir kadın yazısı ile mektup getirirler. Mektubun sahibi garabetperver bir kız ve spor delisi olduğunu iddia eder: "ben tabiatta bir Türk kıızı bulunabileceğine belki ihtimâl vermezsiniz, fakat sizi temin ederim ki ben varım.. „ der. "Kadın doğduğuna meyus bir zavallı,, diye imza atan bu kız İrfan Galibe erkekçe bir arkadaşlık teklif eder. Onun on parmağında on hüner vardır: piyano, ut, mandolin çalar, kitap okur, nakış işler, canı sıkılınca dürbünle gök yüzünü seyr eder, ağaca salıncak kurar, bahçede ağabeyinin bisikletine binerek dolaşır. Fakat edindiği bilgiyi gösterecek bir saha bulunmadığı için bunalır. Mecmualara yazı yazmak istese müsade etmezler, ailesi kendisini çok sıkır, lalası sokağa yollamazlar: "bu memlekette kızlar için ayıp olmayan acaba ne var?„ diye şikâyet eder. Mektuplarından birinde şöyle yazar: "sokakta bir kadına uşak makulesinden bir takım pespayelerin bile harfendazlıkta bulunduğunu bilirsiniz, neden? memleketimizde kadının her tasalluta hazım ile mukabeleye mecbur dun bir hilkatta addedilmesinden, sırf erkeklere eğlence olmak için yaratılmış zannolanmasından.. „

Feriha Davut, bu cüretli kız, cemiyetin adetlerini kırmaya çalışır. Evlenmelerdeki isabetsizliği görerek korkar, istemediği bir adama verilmektense hiç evlenmemeyi düşünür. Bunun içinde aklına gelen biricik çare şudur: "Yeldirmesini giyip başörtüsünü örttükten sonra ağabeyinin bisikletine binip sokağa fırlamak:„, o zaman bunun dedikodusu öyle bir süratle şehri saracaktır ki böyle bir kıızı artık kimse almaz.

Kurnaz Feriha bir çok yollara baş vurarak İrfan Galibi şaşırtır. Onu inceden inceye denedikten sonra nihayet evlenmeye razı olur. Fakat adet olduğu üzere görücüye çıkmayıp serbest tavırlarıyla kaynayı şaşırtır. Bir çok kavgalar ve dedikodulardan sonra İrfan Galibin ailesi de bu izdivaca razı olur. Fakat garabet bununla da kalmaz. Olacak dedikoduları hiçe sayen Feriha o zamana kadar kimsenin değiştirmeyi düşünmediği bir âdeti değiştirerek düğünün perşembe günü değil, kuyruklu yıldızın geçeceği çarşamba gecesi yapılmasını ister.

İlk defa olarak Feriha, *İffet* ve *Tesadüfün* Saibe'si gibi hayat karşısında mağlup olup ölmemiş, veya Ayninur gibi intihar etmemiştir. O, zekâsı ve cüretkârlığı sayesinde, aynı zamanda tesadüfün de yardımıyla, istediği gibi evlenmeye muvaffak olabilmıştır. Ondan evvelki kadın tipleri daima mazlum sakin, başı önünde kadınlardı. Kocaları onların karşısında yüksek sesle konuşur, emrederler, suçlu bile olsalar yine hâkim mevkide bulunurlardı. Aynı zamanda bu kadınlar âdetlerin dışına çıkmaktan çok korkarlardı. Feriha ise cüretlidir, tavır ve hareketleri serbesttir, kocasını daha evlenmeden mağlup etmiş, mütehakkim bir kadın tipi olarak ortaya çıkmıştır. Yalnız onun da öteki kadınlar derecesinde ciddiye aldığı ve mühimsediği bir şey var: namus ve iffet telakkisi.

Tesadüfte (1900) Sâibe o devrin iyi terbiye görmüş kadınlarından olmasına rağmen korkak, hakkını müdafaadan aciz, batıl itikatlara inanan, büyücülere baş vuran bir kadındı. Kendisine ihanet eden kocasını yolundan çevirememiş, kendisine bir yol çizmeye muvaffak damadan ölmüştü. Halbuki 1921 de *Tebessümü Elemin* Ragıbası daha bilgili ve cessurdu. O da Feriha gibi kocasını kendisi seçti, fakat tecrübesizliğinden iyi isabet edemedi. Kenanın kılığına ve kıyafetine kapıldı. O insanları dış görünüşleriyle ölçerdi, manevi mezîyetlerini ölçmek için bir ölçüye sahip değildi. Lâkin Şaibenin vaziyetine düştüğü zaman tek başına cesaretle istikbalini müdafaa etti. Kocasını tabanca ile tehdit ederek kendisini boşamaya mecbur etti.

Ragıbanın devrinde de okumuş kadınlara halâ bütün kapıların kapalı olduğunu, kadınların aile hayatı dışında kendilerini gösterecek bir saha bulamadıklarını bu satırlardan da iyi öğreniyoruz; " Muhitimizde mehmaemken tahsil ve terbiye görmüş kızların akıbeti ne olur? Bu mesailerinin semerelerinden istifade için önlerinde müsait bir fikrî tegaddî ve inkişaf zemini bulamazlar, hiç bir yerde gözükp parlıyamazlar. Nisvana mahsus medenî cemiyetlerin hemen hepsi mefkut, gayei tahsillerinde erebilecekleri netice cerait veya risaili münteşireye bir sıra makte göndermek, evdeki külliye boşluktan ibaret olan zamanlarını, hangi frenk musikî üstadının meşhur parçalarını ne kadar meharetfî çalarlarsa çalsınlar hane halkınca baş ağrısından başka bir ehemmiyeti terennümiye verilmeyen piyano ile meşgul olmak, birkaç sahife kitap okumak, yahut bir el işiyle vakit geçirmekten ibaret kalır. Tekellüm ettikleri

elsinei ecnebiyeyi ekseriya evdeki erkeklerden kıskandıkları için en ihtiyarlarından intihap olunan dişsiz mürebbiye ite lâfzenlik etmekten diğer bir sureti münşirihada istimale imkân bulamazlar. Lisan tahsiline verdikleri emeklerin mükâfatı mesaisi bazı mesirelerde, orada burada tesadüf edebildikleri frenk kadınlarına hemen birer bonjur demek kabilinden mahkûmu akamet kalır. Frenk nisvanının serbestane maişetlerini görürler, zavallı enstrüit kadınlarımızı bir bedbinidir alır. Artık muhite, her şeye taan ederler. Kendi ayarlarında kadın bulamadıkları için kimse ile görüşmez, ülfet edemez, bir şeyi beğenmez olurlar;

Sonra bütün mefkûreleri, emeli hayatları bir noktada içtima eder, her bir ihtiyacı hissiyelerini tatmin, tatyibedecek bir zevç bulmak.. O senelerle süren kuruntularıyla, temennileriyle, arzularıyla zihinlerinde nadir, ender değil mefkudülvucut öyle bir zevci mükemmel yaratırla ki dünyada değil seyyaratta bile misli bulunmaz. Böyle ekmel bir mahlûkun bir gün çıkagelerek bütün hüsrânı muhit ve hayattan kendilerini kurtaracağı ümidi lezizine raptı kalbederek beklerler..,

Son Arzu (1918) nun mukaddimesinde muharrir onun yirmi sene evveline ait olduğunu söylüyor. O devirlerde Ramazanda Şehzadebaşında her çeşit insandan büyük bir kalabalık arabalarda veya yayan olarak seyrana çıkarlardı. Ötedenberi meşhur oldğu gibi bu ibadet ayı en büyük sevda maceralarının da zamanı olurdu. O devrin kadınları da senede bir iki kerre lala veya kalfaların yanında bu âleme iştirak ederlerdi. O gecelerden birinde Nuriyezdân, Zışan, Vicdan isminde aynı yaşlarda, okumuş üç genç kız kimseye göstermeden arabalarına mektup atan üç delikanlı ile sevişmeye başlarlar.

Nuriyezdân asil bir aileden, eski ananelere riayetkar, Feyzullah Efendinin biricik torunudur. Bu zat Nuriyezdânı cahil bırakmak istemiyor, fakat alafranga terbiye ile yetiştirmekten de korkuyordu. "Zamane erkeklerinin izdivaç mefkûreleri değişmişti. Şimdiki gençler ümmi, ham halet bir kızla iştiraki hayata tenezzül edemiyorlardı. Kızın müstakbel saadeti için zamana uymak zarurî idi. Fakat bir kızın eline kalemi vermezden evvel onu tehlikelerden koruyacak mertebede ahlaken takviye etmek lâzımdı.

Feyzullah Efendi nasıl hareket edeceğini tamamiyle kestiremez. Bir taraftan kızı bir kaç mektepte okutur, diğer taraftan lalasız bırakmaz. Çantalarını karıştırır. Ona eski devrin kitaplarını, Pendiattar'ı okutmak ister. Lâkin kızlar bu hale gülerler. Diğer taraftan erkekler de kızlar gibi müşkül durumdadırlar. Kızlara yazdıkları mektuplarda ailelerinin arzularıyla evlendirilmekten, alacakları kızı evlenmeden evvel görmenin memnu oluşundan şikâyet ederler. Artık aileleri ile oğullar arasında zevk tezadı vardır. İzdivaç hakkında yeni fikirler belirlemiştir: "izdivaç evine karı koca aynı müsavat kapısından girmezlerse o ailede saadet husul bulmaz» Kızların arasına da eski neslin o kadar ayıpladığı aşk fikri girmiştir. Halbuki Feyzullah Efendi eski devrin adamıdır, onun

fikirince: "kadınlar için iffetin, ismetin manasını, kutsiyetini, ulviyetini bilmek kâfidir, başka ilim istemez.. „

Nuriyezdandan ile Sabih arasında bir eğlence gecesinde başlayan bu sevda alevi büyüdükçe büyür ve pek ileri gider. Dedikodu Süratle yayıldığından ihtiyar büyük babaya bu yüzden selâmün kavlen gelecek ağzı çarpılır. Diğer taraftan oğlanın pek muhafazakâr, pek eski, kafalı, mütehakkim ve inatçı bir annesi vardır. Sabihin üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan bu kadın oğlunu kendi istediği gibi evlendirmeyi aklına koymuştur. Sabihin bu alâkasını öğrendiği zaman son derecede hiddetlenir. Ona göre sokakta bulunan fettan, hafif meşrep zamane kızlarından hayır gelmez. O, oğluna akrabalarından namusuna güvendiği Fazlunnisa Hanımı alacaktır. Delikanlı anasından korkan zayıf iradeli bir insandır. Nuriyezdandanın aşkına aynı samimiyetle mukabele etmez. Bu onun için daha ziyade geçici bir hevesten ibarettir. Fakat böyle maceralara alışık olmayan Nuruyezdan için aşkın manası pek büyüktür.

Diğer taraftan Zişan ile Vicdan delikanlılarla olan maceralarına devam ederler. Vicdan sevgilisi ile evlenir. Bir sene sonra kocasının sadakatsizliğini öğrenince kendisini onunla müsavi sayan Vicdan bu harekete karşı kendisi de ihanetle mukabele etmek ister. Halbuki cemiyet bunu hazmedecek durumda değildir. Vicdan kocası tarafından boşanır ve aleme rezil olur. Zişan ise bir müddet sonra o delikanlıdan ayrılarak başka birisini bulur. Yeni sevgilisi ile gezmeleri, yeni icat mağaza asansörlerinde buluşmaları muhitte öyle kötü akisler uyandırır ki bu iki kızın arkadaşlığı halk nazarında Nuruyezdanı büsbütün lekeler.

Nuruyezdan güç bir durumda kalmıştır. O, ne sevgilisiyle evlenebilir, ne de onu terkedebilmesine imkân vardır. Sabihin başkasıyla evleneceğine çok üzülmüş, ve son bir çare olarak Sabihin annesile görüşmeye karar verir. Bu, o devir için büyük bir rezalet, görülmemiş bir cürettir. Bir eski zaman kadının telâkkileri ile Nuruyezdan'ın fikirlerinin çarpıştığı bu sahne çok kuvvetlidir. Bu iki nesil birbirlerini katiyen anlayamazlar. Nuruyezdan'ın aşktan bahsetmesi kadının sinirlerine dokunur. Genç kızın bu küstahlığına hayret ederek ondan büsbütün nefret eder. Nuruyezdan'ın güzelliğine kusur bulamaz, ailesinin namus-kârlığına da diyecek yoktur amma böyle sokaklarda görüşüp görüşüp de kendi ayağıyla gelip : "Beni al,, diyen bir aşifeyi alacaksa oğlunun yaşı yerlerde sayılsın daha iyi.

Bu aşk kızı kerkesin gözünden düşürmüş, lekelemiş; erkeğe ise hiçbir şey olmamıştır. Nihayet Sabih evlenir, o sırada Şeyda isminde bir delikanlı her şeye rağmen bu dile düşmüş kızın izdivacına talip olur. Ailesi bunu büyük bir nimet bilerek kızı zorlarlar. Nuruyezdan evlenmeye razı olur. Şeyda bey karısını çok sever. Fakat Nuruyezdan aradan aylar geçmesine rağmen bir türlü ilk aşkını unutup kocasını

sevemez ve vicdan azabı duyar. Şeyda bey bir çok genç kızları mesut edebilecek iyi ve yakışıklı bir gençtir amma Nuruyezdan'ın kalbi kendi hükmünde değildir ki-- Nihayet genç kadın kalbine bir kurşun sıkar. Son saatlarını yaşarken sevgilisini bir kerecik görmek ister. Koca bütün kıskançlığına rağmen karısının son arzusunu yerine getirmek için Sabihi bulur, fakat o, karısı Fazlunnisa hanımı gücendirmemek için gelmez.

Aşağı yukarı aynı mevzu, genç kızların hayatı, daha sonraları, *Tutuşmuş Gönüller* (1922) de ele alınmıştır. Aradan epi zaman geçtiğinden genç kızların hali, tavrı aldıkları terbiye hayli değişmiş görünüyor. Buradaki kızlar, memlekette eski sistem değişir, inkilâplar yer alırken intikal devrinin yolunu şaşırılmış insanları olarak gözüküyorlar. Lemiye ve arkadaşları kolları ve boynu meydanda bırakan kısacık ipekli çarşaf, incecik çorapları giyip yüksek ökçeli iskarpinleri üzerinde seken pek hafif meşrep kızlardır. Yanaklarının ve dudaklarının rengini tuvalet boyalarından alırlar. Onlar pek karışık bir devirde büyümüşler, her sene programları değişen mekteplerden ne öğrenmek istediklerini anlayamadan çıkmışlardır. İyi bir tahsil ve terbiye görmemiş, ciddi ülküler edinmemiş olan bu kızlar bütün eski âdetleri ve kıymetleri kendilerine alay konusu olarak alır, her şeyi inkâr ederler. Şeytanî zekâlarıyla saf analarını ve babalarını parmaklarında oynatırlar. Anneleri onları uykuda sanırken onlar erkenden sokağa fırlayıp bir kaç kapının ipini birden çekerler. Hatta ana ve babalarının verdikleri eski biçim adları beğenmeyip kendilerine Şaheser, Nevhayal gibi uydurma adlar takmışlardır.

Eski devrin terbiyesi içinde yetişmiş olan Lebip Paşa, kızı Lemiye'nin tavır ve hareketlerini pek uygunsuz bulur. Fakat kızına pek düşkün olan annesi onun kabahatlerini örtbas etmeye çalışır, kızının "koklanmamış bir gonca gibi,, masum olduğuna samimiyetle inanır. İki nesil artık konuşamaz bir hale gelmişlerdir. Anne: "kendinize söz getirmeyin, bir kızın adı çıkacağına canı çıksın, hepiniz satılıksınız...,, dediği zaman kızlar hemen itiraz eder: "biz satılık değiliz, ancak hayvanlar satılır.,, diye cevap verirler.

Bu kızlar "sevda alış verişinde,, pek tecrübe sahibi olmuşlardır. Sık sık aşık değiştirirler. İntikal devrinin bu hafif meşrep kızlarının aşkı Nuruyezdan'ınki gibi derin ve samimî değil, sathî ve gelici geçici heveslerden ibarettir. Pek azı bu konuyu ciddiye alırlar. Cemiyete âsi olan bu kızlar Hüseyin Rahmi romanlarında ilk defa olarak namus ve iffet telâkkilerine kıymet vermez olmuşlardır. Onlar edindikleri eksik bilgilerle kadın erkek müsâviliğini ve kadın hürriyetini bol bol âşık değiştirmek manasına anlamışlardır. Lemiye bir aralık fakir bir aileden Kasım Necati isminde cahil bir gençle sevişir, lâkin çok geçmeden ondan usanır. Fakat Necati ömründe bir defa seven nadir tiplerdendir. Lemiye'nin bütün tahkirlerine rağmen kızı adım adım takip etmekten

vaz geçmez. Lebib Paşanın evine telefon girmiştir. Henüz belirli bir fonksiyonu olmayan bu alet şımarık Lemiyenin elinde aşk oyuncağı olmuştur. Onunla tanımadığı erkeklerle görüşerek eğlenir. Annesi, devrin şeytanlıklarına akıl erdiremeyen saf Tahire Hanım bu frenk icadının eve girmesinden hiç hoşlanmaz.

Lemiye telefon oyunlarıyla kendine yeni bir sevgili bulur: Behçet Hilmi.. Bu yakışıklı genç zengin bir eve damat olarak girmiş, kayınpederinin yardımıyla iyi bir mevkiye yerleşmiştir. "Masrafı oynak bir kadının tuvalet masrafından bir çekirdek bile aşağı değildir,.. Bu paraları hep kendisine meftun olanların en başında gelen karısından temin eder. Lemiye ve Behçet Hilmi muşakası pek ilerler. İmzasız bir mektupla bundan haberdar edilen paşa öyle hiddetlenir ki terbiyesiz kızını bir odaya hapseder, kapısına da bir kürt bekçi kor. Lemiye babasının bu muamelesie isyan eder, paşa babasına bir mektup bırakarak bir kolayını bulup mahbesinden çıkar. Lemiyenin bu mektubu onun analık babalık hakkını hiçe saydığını açıkça gösterir. Babalık hakkı ile evlâtlık borcunu kendisine mahsus terazisiyle tartar: "Ben doğmadan evvel beni bu dünyaya getirmek lütfünde bulunmanız için size bir istida takdim etmişmiydim? Paşacığım, tabiat sizi kavramış baba yapmış, beni yakalmış evlât etmiş, bu bütün dünyayı iradesine ram eden ummu bir kanun, bunun hayır ve şerrinde ne sizin zerre kadar dahliniz var ne benim..., der.

Lemiye artık kadının hür olması lâzım geldiğini şöyle anlatır: „ Ben ferdiyet hislerim haddi nisabını bulunca kendi zevk ve irademle yaşamak isterim. Bu, tabiatın bana verdiği bir haktır... Ben evlendirilecek bir kızım. Bütün ömrümce bana eş olacak erkeği intihap hakkıma kimse tecavüz etmemelidir... Hangi erkekle sağlam bir yuva kurabileceğim hissini tabiat bana vermiştir. Bu kalabalık içinde müstakbel zevcimi seçeceğim. Buluşacağız, tanışacağız. Bu hususta rehberim kendi meylimdir.....,

Lemiye babasını asyaî muamele yapan çürümüş zihniyetli bir adam olarak tasvir eder. Ona: asrî boraların esiş cihetini tayin edip zihniyet puslasını zamana uydurmasını tavsiye eder. Sonunda da: Allaha ısmarladık Paşa baba, ekmeğiniz ile esir yaşamaktansa ekmeğiniz ölmeyi tercih ederim, siz fikirleriniz ile yaşayınız, bende benimkilerle.. Bundan sonra beni beslemekten kurtulacaksınız. Çünkü artık kâtiplik, tabiplik, avukatlık, biletçilik, vatmanlık hepsi hepsi bizim için... „ diyerek mektubu bitirir.

Sevgilisini biran gözden ayırmayan Kasım Necati bütün arkadaşlarını seferber ederek Lemiye ile Behçet Hilminin gizlendikleri yeri ararlar. Fakat vaziyeti karısının duymasından çok korkan ve Lemiyenin belâlisinin tecavüzüne uğramaktan çok çekinen Behçet Hilminin izini keşfetmek kolay olmaz. Kasım Necati bu işi başardıktan sonra bir taraftan Behçetin karısına, diğer taraftan Lemiyenin annesine haber

salarak onları bir otomobile doldurup iki aşkın kapandığı apartmana götürür. Hüseyin Rahmi birbirlerine hiç benzemeyen ve rakip olan tipleri karşılaştırarak konuşmasını, onların zihniyetini çarpıştırmasını çok sever. Onlara görüş ve tezlerini kudretle, canla başla müdafaa ettirir. Bu pek kuvvetli yazılmış sahnede evvelâ Lemiye, rakibesinin kapıdan dinlediğinden habersiz şöyle konuşur: "İnsanları muayyen emellere hizmet ettirmek veya itaat altında tutmak hilesiyle oynayan bir çok komedyalar, uydurulan hesapsız faziletler, sahte büyüklükler, meziyetler ve kof kelimeler vardır. Bu komedyaların mucitleri uydurdukları ahlâk düsturlarının hemen hemen hiç bir kelimesini nefislerine tatbik etmezler. Lâkin saf, budala, mutaassıp avamı iğfal için eder görünürler. Namus kelimesi de küreî arz kadar şişirilmiş; işte bu incir çekirdeklerinden biridir... Namusa gelelim, her fert bu tabirin himayesine sığınmakla diğer insanlardan hürmet ve itibar görebileceği için bunu mudafaada ateş kesilir, hatta bazan en namussuzlar bile... Aileler arasındaki manasına gelince, namus kıskançlıkla karıştırılır. Meselâ bir koca zevcesinin sadakatsizliğine karşı intikamda gösterdiği şiddetdeki vahşeti bu kelime ile örter. Bir çokları bundan gizlice inhirafta beis görmezler... „

Lemiye serbest aşkı öğer. Ona göre nikâh bağı insanları esarete tutmak için uydurulmuş ağır bir zincirdir. Kendisinde bulunmayan namus hiç bir kadında da yoktur: "en ahmak bir kadın bile kocası senede birkaç defa aldatır. Bu sebepten mezar başında telkini, ölüyü anasının ismiyle çağırarak verirler...„Behçet Hilmi bütün bunlara iştirak etmekle beraber karısının namusundan şüphe etmez, oğlunun kendisinden olduğuna inanır. Kapıdan dinleyen kadın o sırada içeriye girer, bütün mukaddesata dil uzatan asileri - tahsil seviyesinden beklenmeyen bir talâkatla - ittiham eder. Bu çirkin fakat kurnaz kadının asıl maksadı kocasını darıltmadan Lemiye'nin elinden almaktır. Onun tereddüdünü yenmek için küçük oğlunu Behçetin kucığına vererek onun yapacağı tesirden faydalanır. Behçet Hilmi mütessir ve nadim olmuş gözükür. Biraz evvelki bütün söylediklerini inkâr ederek izdivacı öğer. Lemiye hiç ummadığı bir anda yediği darbenin tesiriyle şaşalar. O suçludur, fakat türlü diller dökerek Lemiye'yi iğfal ettikten sonra, zor bir durumda kalınca para menbainin kuruyacağını düşünerek riyakârca bir nedamet gösteren Behçet Hilmi Lemiye'den daha suçlu, daha zaif ahlaklıdır. Diğer taraftan ona çok zafı olan karısı kocasının kenisine menfaat için bağlandığını bile bile ne pahasına olursa olsun onu elinden kaçırmamak için bütün suçu Lemiye'ye yükler. Böylece üç kişilik aile onu oracıkta bırakarak giderler. O haleti ruhiye içindeki Lemiye'yi annesi eve götürür, fakat kendisine yazılan mektubu ve kızının şüpheli hayatını hazmedemeyen Paşa: "Git vatmanlık et.. „ diyerek Lemiye'yi başı açık, ev kıyafetiyle sokağa atar. Kızın isyanı artık son dereceyi bulmuştur. Artık biricik inancı olan aşka da lanetler savurur. Bu acı tecrübe mağrur kızın bütün hayatına yetecektir.

Sokakta karşısına çıkan Kasım Necatiyi yine reddeden Lemiye hayatını kazanmak için bir mağazaya tezgâhtar olarak girer. Türlü maceralar geçirerek evlerinden kovulan arkadaşları da oraya gelmişlerdir. İstanbulda ilk defa güzel kızların çalıştığı bu mağaza çok rağbet görür. Hayata atılmak Lemiyenin sandığı gibi kolay bir iş değildir. Kötü bir şöhret sahibi olan mağaza müdürü çok geçmeden Lemiyeye göz kor, fakat artık hayata küsmüş olan bu dik kafalı kızıdan hiç bir karşılık görmez. Çok geçmeden Lemiyenin hareketlerinde bir ağırlık ve yorgunluk, gözlerinin etrafında koyu gölgeler belirir. Mağazanın müdürü namuslu (!) bir müessede böyle bir kadını tutamayacağını söyleyerek Lemiyeye yol verir. Kız Behçet Hilmiye mektup yazarak halini anlatır, doğacak çocuğun vaziyetini kurtarmak maksadiyle gün için nikâhlanmayı, aksi takdirde çocuğu boğmaya mecbur kalacağını bildirir. Fakat Behçet Hilmi mektuba ağır tahkirlerle karşılık verir: "şüpheli bir müessede çalışan oynak bir kadının çocuğunun babasının ben olduğum nereden belli?...,, der. O zaman Lemiye, ondaki babalık duygusunun bir sevki tabii değil, riyakârlıktan ibaret olduğunu anlar.

Çocuk doğunca Lemiye ne yapacağına karar veremez, bu çocuğu büyük bir muhabbetle sevdiğini hisseder, fakat bu kundakla cemiyetin karşısına nasıl çıkacağını düşünerek onu öldürmek ister, bu da elinden gelmeyince bir buhran esnasında onu küçük bir zenbile koyarak cami avlusuna atırır. Fakat buhran geçince derin bir pişmanlık duyar, derhal geri aldırma ister, fakat çocuğu koydukları yerde bulamazlar. O zaman Lemiye hastalanır, çocuğu köpeklerin parçaladığını sayıklayarak sinir buhranları içinde kıvrılır. Çok geçmeden bu hiddet ve şiddet devresi geçer, artık yerinden kımıldamaz, çalışmaya başlamaz, bir melankoli hali gösterir. Her neredense bol bol para kazanan arkadaşlarının ellerinden saçılan fazla paralarla geçinir. Arkadaşları, Nevhayalle Şaheser şimdi kumar oynanan ve içki içilen bir sefahat evinde giyinip süslenerek, dolaşmakta ve kumarçılara iyi tali dilemektedirler.

Bir gün Lemiye'ye büyük bir müjde verir, çocuğunun sağ salim olduğunu söylerler. Kadın çok sevinir, derhal çocuğunu görmeye hazırlanır. Onu İstanbulun iğri büğrü sokaklarından geçirerek bir kenar mahalleye götürürler, eski fakat temiz bir eve sokarlar. Orada Lemiye kucağında küçük kızı ile Kasım Necatiyi görür. Lemiye kaybetmiş olduğu bütün cemiyet kıymetlerini, sükûn ve saadeti bu küçücük evde tekrar bulur. Bir çocukları daha dünyaya gelir. Beş sene sonra bu iki çocuklu aile Paşa babanın elini öpmeye giderler. İhtiyar baba kızının maceralarının kapandığına çok memnundur, onu affeder.

Lemiye Hüseyin Rahmi'nin en kuvvetli, en dikkate değer kadın tiplerinden biridir. Onda asırlarca kafes arkasına kapatılmış şark kadınının isyanı patlak vermiş gibidir. Fakat o kötü bir terbiye almış, iyi yetişmemişti, ne istediğini kendisi de bilmiyordu. Erkek kadın eşitliğine, kadının hürlüğüne inanıyor, fakat bunu

ahlâk kaidelerini hiçe sayarak macera peşinde koşmaktan ibaret sanıyordu. Bu kızlar eski buldukları cemiyetin kıymetlerine inanmıyorlardı, fakat yeni ve yüksek ülküler de edinmiş değillerdi. Karşılarına çıkanlar onların bu zaaflarından faydalandılar, onları istismar ettiler. Güzel kızların namusiyle hayatlarını kazanması fikrine cemiyet henüz yabancı idi. Lemiye zeki, cessus ve irade sahibi bir kızdı, fakat hayata yanlış adım attı ve yanlış yoldan yürüdü. Sonraları ciddi bir çalışma gayesiyle hayata atılmayı denedi ise de karşılaştığı büyük güçlüklerle mağlup oldu. Fakat o izzeti nefis sahibi mağrur bir kız olduğundan arkadaşlarının akibetine uğramadı, düşmedi. Lemiye muvaffak olamadı, yani hiçbir şey ortaya koyamadı, geri döndü, bütün iddialarından vaz geçti, eskiden inkâr ettiği kıymetlere dört elle sarıldı ve sonunda eski kadının talihine razı oldu.

Hüseyin Rahmi romanlarında hayat sahasında yapıcı bir rol oynamaya muvaffak olmuş, hem kendisini hem de başkalarını kurtararak kendinden evvelki neslin kadınlarını aşmış bir kadın görüyoruz. *Billur Kalp* (1926) ın mevzuu hayata atılan muhtelif tiplerde kadınlar, onların karşılaştıkları güçlükler, düştükleri tuzaklardır. Semih Atif Bey harp zenginlerindedir. Vaktiyle nasıl vurmuşsa vurmuş, şimdi paranın nereden geldiği kimsenin şüphesini çekmesin diye uydurma bir yazıhane açmıştır. Fakat idarehanenin asıl işi kadın avcılığıdır. Semih Atifin Saim İzzet gibi son derece ahlâksız yardımcıları da vardır. Bu kadın simsarları iş arayan genç kadınları daha iyi tuzağa düşürebilmek için gazeteye "Genç bir kâtibe hanım aranıyor, vazife ağır değil, maaş dolgundur,, diye bir ilân verirler. Ortada kocasız, ekmezsiz bir çok kız var, bundan faydalanan bir çok ırz spekülasyoncuları da var. Semih Atif evlidir, fakat izdivaç onu tatmin etmez. Karısı sinirli ve son derecede kıskançtır.

İlân verildiğinin ertesi sabahı kadınlar gelmeye başladılar. İlk gelen Hüsnüye kara kuru, çirkin, fakat pek marifetli, cerbezeli ve edepsiz bir kadındır. Fakat onun yüzüne bakan olmaz. Gelenlerin en güzellerinden üç tanesini seçerler. Bunların ikisi işin mahiyetini evvelden sezmiş hafif meşrep kadınlardır. Fakat Aksaraylı Mürüvvet pek toy, pek masum bir kızcağızdır. İki küçük kardeşiyle hasta anasını beslemek mecburiyetinde olduğu için iş aramaya çıkmıştır. Tahsili az olmasına rağmen namusiyle para kazanmak için hiç bir fedakârlıktan çekinmeyecektir. Bunu hisseden bu ahlâksız adamlar nasırlaşmış vicdanlarını şöyle teselli ederler: "böyle bir kız nasıl olsa düşecek, ha burada olmuş ha başka yerde ne farkı var?...,,

Semih ve arkadaşları kızları bir otomobile doldurarak Büyükde-
reye bir otele götürürler. Evvelâ içkili bir sofraya kurulur. Diğer iki kadın bu adi ve laubali eğlence tarzına alıştırtılar, fakat korku ve mahcupluğundan bir tarafa büzülmüş olan Mürüvvetin ağzına zorla içki dökerek kıza kabaca sataşır. O sırada Hüsnüyenin haber ver-

mesiyle Semih Atfın karısı ile iki çocuğu otele baskın yaparlar. Büyük bir rezalet olur, üstelik te kolera şüphesinden dolayı içerdekileri o gece dışarı salıvermezler. Oradan kurtulduktan sonra Mürüvvet içki kokan perişan elbisesiyle eve gitmeye cesaret edemez, kendisini çok kirli sanır, ailesine bir mektup bırakarak her şeyi anlatır ve kendisini denize atarak intihar eder. Muharrir bu mektupta Mürüvvetin ağzından bu çeşit iğfal yuvalarına karşı ateş püskürür, lanet eder. Tecrübesiz, toy Mürüvvet daha hayata adım attığının ilk günü tuzığa tutulmuş, mücadele etmek kudretini gösterememiş, ölmüştür. Mürüvvet mektubunda hiç kimseye intihar tavsiye etmez. Tersine olarak, hayatta güçlüklerle mücadele etmelerini, bu ahlâksızlık ocaklarını temizlemelerini tavsiye eder. Fakat Mürüvvetin ölümü cemiyetin bu büyük derdini halletmeye kâfi gelmez, kız bir kaç günde unutulur gider her şey eski halinde devam eder.

Rananın asıl kahramanı Sema servetini kaybetmiş düşkün bir paşa ailesinin kızıdır. Geçinmek için ucuz ücretle gizli gizli yün işleri yapar. Semaların Erenköydeki köşklarinin yanına eski ve fakirleşmiş bir paşa ailesi daha taşınır. Onların da Muhlis isminde bir oğlu vardır. İki genç sevişmeye başlarlar ve evlenmeye karar verirler. Fakat bu düğün kolay kolay olmaz. Gösteriş meraklı birer eski paşa karısı olan anneleri biri birlerinden aşağı kalmamak için hazırlıklarını bir türlü bitiremezler. İstanbulla gizli gizli iş alıp vermeye giden Sema Semih Atfın memurlarının eline geçer. Siyah peçesi altından bile kızın müstesna bir güzellikte olduğunu sezen bu adamlar onu tuzığa düşürerek idarehaneye sokarlar. Semanın İstanbulla gidip gelmelerinden şüphelenen nişanlısı onu takip ederek idarehaneye gelir. Aldatıldığını zannederek müthiş bir kıskançlık buhranı içinde imdat isteyen Semayı bu ahlâksız adamların eline bırakarak gider. Bereket versin ki kızı ihtiyar bir memur kurtarır.

Muhlis nişanlısının masumluğuna bir türlü inanmaz. Ona göre, namusunu kaybetmiş ve ailesine lâıyk olmıyan Sema Mürüvvet gibi intihar ederek bu lekeden temizlenmelidir. Fakat Sema onun ne kadar yanıldığını mantıkî delillerle ortaya kor. İnsan hayatta her hangi bir tehlike ile karşılaşabilir, hatta vahşi hayvanların tecavüzüne bile uğrıyabilir ama başkalarının ahlâksılığından hiç bir leke sıçramaz. İntihar etmek aczin, korkaklığın bir ifadesidir. Bilâkis yılmamak, kötülerle mücadele etmek, selâmete çıkmak ve başklarını da kurtarmak lâzımdır. Hiç kimsenin diğerine intihar tavsiye etmiye hakkı yoktur. Hatta ölen zavallı Mürüvvet bile kimseye intihar tavsiye etmemiş, acizliğini itiraf etmiştir.

Muhlis Semadan intikam almak maksadiyle başkasiyle evlenir, fakat hiç mesut olmaz. Sema uğradığı bu hayal kırıklığından sonra aşka küser, bütün kudretini işine verir. Bir çok öksüz ve çalışmaya muhtaç kızları kendi evinde açtığı yurttan toplar. Onlara her türlü iş öğretir.

Yurdun kârı gün geçtikçe arta. Toplanan paralarla öksüz kızlar evlendirilir. Bir taraftan da bir çiçek bahçesi yapılır. Yetiştirilen güzel çiçekler müessese hesabına satılır. Semanın gittikçe genişleyen yurdu temizliği ve intizamı; genç müdiresi de çalışkanlığı, dürüstlüğü ve zekâsı ile şöhrat bulur. Bir çok zengin ve yüksek rütbeli erkekler onunla evlenmek istedikleri halde Sema hepsini reddeder. Nihayet karısından ayrılan Muhlis yaptığı hareketten mahcup olarak Semaya gelir. Fakat o artık o kadar değişmiştir ki Muhlisi affetse bile onun için bir kardeşten başka bir şey olamaz.

Sema Hüseyin Rahmi romanlarının en çok muvaffak olan, en yapıcı kadınıdır. Fakat bu şartlar altında o da normal hayatını yaşayan mesut bir kadın olmamış, iş sahasındaki muvaffakiyeti ile gönlünün ihtiyacını telif edememiştir. Sema iş sahasında erkeklerle yan yana değil, fakat İstanbul'un bir köşesinde kurduğu yalnız kadınlara mahsus bir müessesede çalışmıştır. O yapıcı ve muvaffak olmakla beraber iş âlemine giren modern kadının durumunu aksettirmiyor. *Kadın Erkeklerle* adlı piyesinde muharrir çalışan kadını pek sathi olarak ele alıyor onun problemlerini halledemiyor.

İşte Hüseyin Rahminin devri ve işi bu merhalede bitiyor. İhtiyarlık devrine raslayan son senelerin tekâmülünü bize aksettiremiyor. Fakat bugünü onun gibi bütün cepheleri ve problemleri ile ele alarak memleketimizde inkılâbın ulaştığı son merhaleyi gelecek nesillere anlatabilecek bir roman muharririmiz maalesef yoktur. Hüseyin Rahmi romanlarında fazla teferruat, roman tekniğinde kusurlar bulunabilir. Hatta insanların ruh hallerini incelemekte pek büyük bir kudret gösteremeyebilir. Fakat o bütün kahramanlarını bir cemiyet muhiti içine koyarak onların hareketlerindeki içtimeî âmilleri açıkça göstermiştir. Bu sebeptendir ki onun gözlerinin rengini, yüzünün hatlarını pek iyi bilemediğimiz kahramanları bu cemiyette öyle kuvvetle yaşamışlardır ve yaşarlar ki insan sık sık onlara ve onların çocuklarına rastladığını ve Taslayacağını sanır. Biz Hüseyin Rahmi romanlarının kısa ömürlü olduğuna inanmıyor, gelecek nesillerin onu bizden fazla takdir edeceğine ve ondan faydalanacağına inanıyoruz. Onun başladığı bu büyük eseri devam ettirecek olanlar bu memleketin en çok beklediği ve muhtaç olduğu insanlar arasındadır.